

**JISMONIY JARAYON FE'LLARINING SEMANTIKASI.
(ABDULLA QODIRIY ROMANALARI ASOSIDA)**

Ergasheva Feruzaxon Abdusalim qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti gumanitar fanlar fakulteti
o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs magistranti

R.Rasulov

Ilmiy rahbar: f.f.d.proff.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7978709>

Annotatsiya. Maqolada jismoniy jarayon fe'llari va ularning semantikasi haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: semantika, jismoniy jarayon fe'llari, jismoniy jarayon fe'llarining semantikasi.

**SEMANTICS OF PHYSICAL PROCESS VERBS.
(BASED ON ABDULLAH QADIRI'S NOVELS)**

Abstract. The article provides information about physical process verbs and their semantics.

Key words: semantics, physical process verbs, semantics of physical process verbs.

**СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ ФИЗИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА.
(ПО РОМАНАМ АБДУЛЛЫ КАДИРИ)**

Аннотация. В статье представлена информация о глаголах физического процесса и их семантике.

Ключевые слова: семантика, глаголы физического действия, семантика глаголов физического действия.

KIRISH

Jismoniy jarayon fe'llari ba'zi ilmiy adabiyotlarda "Fiziologik xolat fe'llari deb ham yuritiladi. Fiziologik holat fe'llari ayni fe'llar semantik maydonining eng katta, asosiy leksik-semantik guruhini tashkil qiladi. Ushbu fe'llar inson va hayvon a'zolarining jismoniy holatini ifodalaydi. Bu jismoniy holat ushbu fe'llar ma'nosining moddiy asosi sifatida namoyon bo'ladi. Fiziologik holat fe'llari tub va yasama fe'llar bo'lib, ma'no tomonidan biologik va psixik holat fe'llariga yaqin turadi. Biologik holat fe'llari jonli va jonsiz predmetlarga xos psixik holat fe'llari inson va hayvon ruhiyatiga xos xususiyatlarni, fiziologik holat fe'llari esa-psixik holat, asosan, tashqi jismoniy holatlarni ifodalashi bilan u nisbiy mustaqildir. Aniqrog'i, bu holat fe'llari ma'nosida jonli mavjudotlarda, ularning muayyan a'zolarida sodir bo'luvchi muayyan fiziologik o'zgarishlar, jarayonlar aks etadi.¹

Tilshunos olim R.Rasulov o'zining "O'zbek tili nazariy grammatikasi muammolari" kitobida quydagi jismoniy jarayon fe'llarini keltirib o'tganlar.

"Fiziologik " xolat fe'llari quyidagilar: uxlamog, charchamog, shilpiqlanmog, toliqmog, ogrimog, sulaymog, oriqlamog, ozmog, isitmalamog, bezraymog, yeg'lamsiramog, mizgimog, sovqotmog, namiqmog, kasallanmog, semirmog, yog'onlashmog, to'lishmog, majolsizlanmog, chiniqmog, elimog, xorimog, darmonsizlash (yokilan) mog, seraymog, shishinqiramog,

¹ R.Rasulov. O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi. Toshkent. 2008. 58-bet.

choqqaymoq, shumshaymoq, (qovog‘ini solmoq, to‘rsaymoq), tolmoq, zirqiramoq, shifolanmoq, xolsizlanmoq, qoraymoq (qora tusga kirmoq),va boshqalar.²

Jonli mavjudodning jismoniy holati ikki xil ko‘rinishda yuz beradi.Bular: inson yoki hayvon organizmidagi jismoniy holat biror jismoniy o‘zgarish natijasida,jismoniy jarayon holati tarzida kuzatiladi. Bu jihatdan jismoniy jarayon fe‘llari o‘z ichida quyidagi guruhlariga bo‘linadi:

1.Jismoniy o‘zgarish natijasida bo‘lgan holatda inson va hayvon ,ularning organizmida sodir bo‘lgan muayyan holatlar kuzatiladi va bir holatdan yoki bir harakatdan boshqa bir jismoniy holatga o‘tish , o‘zgarish natijasi anglashiladi.

2. Jismoniy jarayon holatini ifodalovchi jismoniy jarayon fe‘llari inson va hayvon organizmida holatni jarayon holat sifatida ifodalaydi.Jismoniy jarayon holatini ifoda etuvchi fe‘llar jismoniy o‘zgarish holatidagi fe‘llardan jarayon belgisiga ko‘ra farqlanadi.Bunda ham bir holatdan boshqa bir holatga o‘tish ifodalanadi.Jismoniy jarayon holatini ifodalovchi fe‘llar davomiyligi, tugallanmaganligi ,jarayon holatligi bilan ham o‘ziga xosdir.

Jismoniy o‘zgarish natijasida:

1 .Anvarda **qonsizlanish** va kiprik ostida harakat ko‘rildi.(Abdulla Qodiriy.Mehrobdan chayon)

2. Qovoq ostlari **ko‘kargan** yonig‘a kelgan Otabekka ham qaramoqqa majolsiz edi.

3. Kumush honimning **ozg‘ani** sog‘inchniki.

4. Kumushbibi yillab yotguchi og‘riqlardek sarg‘ayib **ozg‘an**.

5. Burung‘i to‘lalig‘i ketib **ozg‘inlangan** va lekin bu ozg‘inlik uning husniga kamchilik bermay bilaks yuqorilatgan.

6.Shaxidbek zakotchimiz ham shu bir necha kunning orasida bir chorak **etini yo‘qotayozdi**. (O‘tkan kunlar)

Jismoniy jarayon holatida:

1.Mulla Abdurahmon Safar bo‘zchini mehmonxonaning daxliziga kirishdayoq ko‘rib qoldi va sariq tusi **bo‘zarib ketkan** xolda ichkariga kirdi. (Mehrobdan chayon)

2. Kumushbibi yig‘idan **qizarg‘an** katta ochib so‘radi. (O‘tkan kunlar)

3.Otabek **qip –qizil qizarib** gunohkorlardek yerg‘a qarag‘an edi.

4.Saodat **qizarib -bo‘zarib** chetga burilib olg‘an edi.

5.Odatdagidan ham **rangi o‘chgan** Abdurahmon bularning imo-ishoratiga ishtrok etmadi Ushbu misollarda jismoniy jarayon fe‘llari “jonli”, “harakatchan” ko‘rinishga ega. Bu jarayon asosan insonlarning muayyan a‘zosi-tana, yuz a‘zosi bilan bog‘liq. Mazkur fe‘llarga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da quyidagicha izoh beriladi.

“Qonsizlanmoq“ - qoni , rangi qochmoq, rangi o‘chmoq , oqarmoq. Safar bo‘zchining bu so‘zidan imomning qonsiz rangi yana qonsizlangan, olamunchiq ko‘zi allanechukholatga kirgan edi. (Abdulla Qodiriy.Mehrobdan chayon)

“Qizarmoq“- nojo‘ya, nomaqbul xatti-xarakati, aybi, qilmishi kamchiligi va shu kabilar uchun kimsa oldida xijolat tortmoq, izza holatga tushmoq. Bu so‘zdan Anvar **qizarib** ketdi. Ra‘no qog‘ozdan ko‘zini olib **qizardi**. Samad bo‘qoq uning bu pichingidan **qizardi**. (Abdulla Qodiriy. Mehrobdan chayon)

² R.Rasulov O‘zbek tili nazariy grammatikasi muammolari.Toshkent.2022.22-bet

Otabek **qip-qizil qizarib** gunohkorlardek yerg'a qaragan edi. Ko'p yig'lagandan **ko'zlari qizarg'an**, qovoqlari shishgan, yuzlari bo'rtgan. Uning yuzi uyatdan juda **qizarg'an**. Saodat **qizarib-bo'zarib** chetka burilib olg'an edi. Meni ko'rgach **qizarinib ketdi**. Kumushbibi yig'idan **qizarg'an ko'zini** kata ochib so'radi.

(Abdulla Qodiriy.O'tkan kunlar)

“Bo'zarmo” - rangi quv o'chib, oqarib ketmoq. Mulla Abdurahmon Safar bo'zchini mehmonxonaning daxliziga kirishidayoq ko'rib qoldi va **sariq tusi bo'zarib ketkan** xolda ichkariga qadam uzdi. Mulla Abdurahmon ham **bo'zarib oldi**. (Abdulla Qodiriy.Mehrobdan chayon) O'zbek oyim **bo'zarib qolib** darav esiga hindining jodusi kelin tushgan edi. Saodat **qizarib-bo'zarib** chetka burilib olg'an edi. Garchi bu ko'cha uning yuziga qizarib-oqarish va **bo'zarib – sarg'ayish** tusalari berar edi. Zaynab **bo'zarg'an** holatda uyiga yugurib ketdi. (Abdulla Qodiriy.O'tkan kunlar) Bo'zarmoq so'zida salbiy bo'yoqdorligi bilan o'ziga xos bo'lib, so'zlashuv uslubida qo'llanadi.

“Ko'karmoq” – qattiq zarb, sovuq yoki boshqa biror sabab ta'sirida ko'k-qoramtir tusga kirmoq (badan , yuz haqida). Ul titrar edi, **ko'karar edi**, to'lg'anar edi. Qovoq **ostlari ko'kargan**, yonig'a kelgan Otabekka ham qaramoqqa majolsiz edi. (Abdulla Qodiriy.O'tkan kunlar)

“Ozmoq” - eti qochib ,ozg'in tortmoq, ozg'inlanmoq, oriqlanmoq. Kumush honimning **ozg'ani** sog'inishniki. Kumushbibi yillab yotg'uchi og'riqlardek **sarg'ayib ozg'an**. (Abdulla Qodiriy.O'tkan kunlar)

“Ozg'inlamoq” – oriqlamoq, ozmoq. Misol: Burung'i to'laligi ketib, ozg'inlangan va lekin bu ozg'inlik uning husniga kamchilik bermay, bil'aks yuqorilatgan. (Abdulla Qodiriy.O'tkan kunlar)

“Etini yo'qotmoq” – Et oldirmoq. Ozmoq. Shaxidbek zakotchimiz ham shu bir necha kunning orasida qarib bir chorak etini yo'qatayozdi. (A.Qodiriy Mehrobdan chayon)

“Kulimsiramoq”- miyig'ida kulmoq, iljaymoq jilmaymoq. Ko'rsam bo'ladir...-dedi va **kulimsiragansimon**. Rahmat Otabekka **kulimsirab** qaradi-da, tog'asiga javob berdi. (Abdulla Qodiriy.O'tkan kunlar)

“Kulumsimoq”-biroz kulmoq. Kulumsiramoq bilan ma'nodosh bo'la oladi. Mohlar oyim kulimsidi, agar o'lmasam shu do'ndiq qizimni berib, Anvarni o'zim kuyav qilaman. Yigitcha ro'molimni keltirdi, tusida biroz **kulimsish** bor edi. (A.Qodiriy Mehrobdan chayon)

“Kulmoq” yuz, ko'z harakatlari yoki har xil tovush bilan hursandligini zavq-shavqini ifoda etmoq, kulgu ifodalamoq. Xech gap deb **kuldi**. Yana **gurr etib kulib** yubordilar. Yerga tushsa mushuk yeb qo'yadi dedi Ra'no va **kulib qotib qoldi**. (A.Qodiriy Mehrobdan chayon)

Otabekka **kulib boqdi**. Kishilarning shaqillashib so'zlashishlari, xoxolab **kulishlari** saroyini ko'kka ko'targudek. (Abdulla Qodiriy.O'tkan kunlar)

“Iljaymoq” ovoz chiqarmay, lab, yuz-ko'z harakati bilan kulgu ifoda etmoq. Abdurahmon turtib qo'ydi va Anvarga ishorat qilib ana ahvol degandek **iljaydi**. (A.Qodiriy Mehrobdan chayon)

Bir turlik **iljayib** yer tagidan Hasanaliga ko'z tashladi. (Abdulla Qodiriy.O'tkan kunlar)

“Dardmanlik” – xastalik, kasal bo'lmoq. Shundan beri Otabek **dardmand**. Ziyo aka ajablanib dedi- qanday dardmandlik Otabek sog'ku. (Abdulla Qodiriy.O'tkan kunlar)³

XULOSA

³ O'zbek tilining izohli lug'ati.5 jild.Toshkent 2006.

Jismoniy jarayon fe'llari tirik organizmlarning, inson va hayvon organizmining jismoniy holatini ifodalaydi. Bu fe'llar jonli mavjudodlarning tanasida, ularning muayyan a'zolarida sodir bo'lgan jismoniy holatni, jarayonni ifodalaydi.

Jonli mavjudod organizmida sodir bo'ladigan fiziologik o'zgarishlar orqli namoyon bo'ladigan fe'llarni jismoniy jarayon fe'llari deb ayta olamiz.

REFERENCES

1. O'zbek tilining izohli lug'ati.5 jild.Toshkent 2006.
2. R.Rasulov.O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi.Toshkent.2008.
3. R.Rasulov O'zbek tili nazariy grammatikasi muammolari.Toshkent.2022
4. Abdulla Qodiriy O'tkan kunlar. Toshkent. 2016
5. Abdulla Qodiriy Mehrobdan chayon. Toshkent. 2019